

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ՆԵՐԿԱՅԻՑ

Ձէյթունը դեռ ևս ապրում է նահապետական-ագնուպետական դուքսութիւնը:

Այնտեղ գոյութիւն ունեն տակաւին բազմամեղամ գերդաստաններ, ինչպիսիք են Եէնի-Տիւնեանների, Սուրէնեանների և այլ գերդաստանները, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկանում է 50—60 ընտանիքից և մօտաւորապէս 120—150 կտրիճ և զէնք գործածող տղամարդերից, որոնց առաջնորդ և գլխաւոր են նահապետները կամ տոհմային իշխանները:

Ձէյթունի չորս թաղերն ունեն առանձին նահապետներ, որոնց զէյթունցիները անուանում են իշխան: Իւրաքանչիւր թաղի մէջ կայ մի բազմաձիւղ գերդաստան, որ նկատուում է իբրև տոհմային ազնուական և որի գլխաւոր անդամները ժողովրդի կողմից վայելում են յարգանք, իբրև երկրի մեծաւորներ: Սոյն գերդաստանների գլխաւոր անդամներից միայն նրանք, որ ունեն յայտնի արժանաւորութիւն և ձիրքեր, ժառանգաբար ընտրւում են իշխան կամ նահապետ: Իշխանները, բացի վարչական ընդունակութիւններից, անպայման կերպով պէտք է ունենան և՛ պատերազմական ձիրքեր: Իշխանները պարտաւոր են մտածել և հոգա տանել ժողովրդի բարեկեցութեան մասին, իշխանների իրաւասութիւնն է՝ կարգադրել և անօրինիլ ժողովրդային բոլոր գործերը—վէճեր, զանազան դատեր, հասարակական, ամուսնական և այլ խնդիրներ: Իւրաքանչիւր թաղի իշխան կարող է միջամտել միայն իր թաղի գործերին, իսկ հանրային խնդիրներին կարգադրութեան գործում հաւաքւում են չորս իշխանները իրանց երկրորդականների հետ միասին և ընդհանուրի համաձայնութեամբ սահմանում են որոշումներն ու գործերի ընթացքը:

Աւանդական յայտնի սովորութիւնների համաձայն խնամութեան կամ ընտանեկան կապեր հաստատւում են միայն

տոհմային գերդաստանական ճիւղերի մէջ: Հաղուադէպ է ամուսնական կապ հաստատուած տեանել տոհմային և հասարակ ընտանիքների մէջ:

Սոյն հասարակական կարգերն ու ներքին սովորութիւնները խորապէս արմատացած են ժողովրդի մէջ, որ և մինչև մի յայտնի աստիճանի ապացոյց են, թէ դրանք գոյութիւն ունեն հին ժամանակներից ի վեր: Այդ ազնուական գերդաստանների անդամները, առհասարակ, առոյգ և վայելչակազմ են և ունեն մի տեսակ ասպետական ոգի: Վերջին ժամանակներս, սակայն, նկատուում է ինչ-որ փոփոխութիւն այդ աւանդական բարքերի ու սովորութիւնների մէջ՝ մասամբ Զէյթունի իր նախկին սահմանափակ վիճակից ելնելու պատճառով, որով նա սկսել է չփուել շրջակայ գաւառների ընտանիքների հետ, մասամբ էլ թիւրքական կառավարութեան մասնակի ջանքերի չնորհով, որի նպատակն է խախտել զէյթունցի հայի այդ մեկուսացած ազնուապետական գրութիւնը: Կան թաղեր, որոնք վերջին տարիներս կառավարւում են հասարակ և ոչ-ազնուական գերդաստաններից առաջացած հարուստ ազանների, էֆէնդիների և կամ կղերականների ձեռքով: Այսպէս են Բօշ-Բայիր և Սուրէնեան թաղերը:

Երկու կամ երեք դար ասաջ, երբ Զէյթունը վայելում էր համեմատաբար անկախ վիճակ, երկրագործութիւն ու տեղական արհեստները մի յայտնի աստիճանի նախանձելի վիճակ ունէին, քան այժմ: Թէ պատմութիւնը, թէ աւանդութիւններն ու մագաղաթէ յիշատակարանները, որոնք գտնւում են այժմ վանքերի անկիւնները, արձանագրում են, թէ բացի բազմաթիւ խաղողի այգիներից, որ տեղական երկրագործութեան մէջ առաջնակարգ տեղն էր գրաւում, Զէյթունը արտագրում էր նաև որոշ քանակութեամբ ցորեն, գարի և այլ և այլ հացաբոյսեր, նոյնպէս և պտղատու ծառեր, ինչպէս՝ ձիթենի, թղենի, նոնենի, ընկուզենի և այլն: Ժողովրդի մէջ ընդհանրացած և ծաղկած արհեստներն էին.— երկաթագործութիւն, վառօդագործութիւն, շերամաւորութիւն, ապայագործութիւն, ջորեպանութիւն և այլն: Սակայն այն ժամանակից, երբ սկսել է աւելի սուր կերպարանք ստանալ գոյութեան և ինքնապաշտպանութեան կոիւր՝ իր շուրջը ծնունդ առած գէրէբէկիների և արապին թշնամիների գէմ, գէյթունցին հետզհետէ, երկար տարիների ընթացքում, կորչում է իր քաղաքացիական յայտնի ձիւղերն և ընդունակութիւնները, մի կողմ են թողնւում երկրագործութիւնն ու արհեստները, ինչպէս և իր ժամանակի համընթաց՝ տեղական կրօնական միաբանութիւնն ու վանքերում աւանդուած

դպրական կրթութիւնը: Այդ ժամանակներից սկսած՝ գէյթունցիների կեանքը ընդգծուեց աւելի սահմանափակ չրջանում, հետըզհետէ ստանալով լեռնաբնակներին յատուկ մեկուսացած, սակաւկեաց, կիսավայրենի մի բնակորութիւն: Այս ամենի որպէս ապացոյց կարող են լինել, բացի երկու-երեք դար առաջ Զէյթունում գտնուած նշանաւոր վանքերն ու ծաղկած միաբանութիւնները, այլ նաև Զէյթունից ու գլխաւոր գիւղերից մի քանի ժամ հեռի գետահովիտների մէջ անխնամ թողուած ընդարձակ այգիները, որոնք երկարտև պատերազմների չնորհով զրկուած լինելով խնամող ու մշակող ձեռքերից, աւելի վերջ դարձել են վայրի, անպտուղ որդատունկեր: Նմանապէս բազմաթիւ վայրի ձիթենիներ, թզենիներ, հունիներ, որոնք առաջները լինելով պտղատու ծառեր՝ արշաւանք գործող թշնամիների կողմից կտրուած, նորից բուսած և թողուած են անխնամ վայրենի: Իսկ վերջին տարիներում բոլոր ծառերը կտրուեցին թուրքական բանակի կողմից՝ զինուորներին իրեն վառելու նիւթ: Ներկայումս Զէյթունը չունի իր կենսական պէտքերի և ապրուստի համապատասխան բաւականաչափ վարելահող կամ արդիւնաբերութիւն. իսկ վաճառականութիւնն ու արհեստները բոլորովին ընկած են: Եւ սակայն գէյթունցիները սովորութիւն չունեն պանդխտել և կամ դաշտային նահանգները աշխատելու գնալ, ինչպէս այդ անում են Հաճնի բնակիչները՝ տարուայ յայտնի եղանակների մէջ Ադանայի դաշտերը գաղթելով:

Այժմ գէյթունցիների ապրուստի գլխաւոր միջոցներն են՝ փոքր վաճառականութիւն չրջակայ գիւղերի հետ, այգեգործութիւն և զանազան տեղական մանր արհեստներ: Զէյթունցիները, առհասարակ, առաւել կամ նուազ ընդարձակութեամբ ունեն խաղողի այգիներ, որոնցով հայթայթում են կեանքի անհրաժեշտ պէտքերը: Միայն Զէյթունում կան մօտ 2500 այգի, իսկ ամբողջ գաւառում մօտաւորապէս 7—8000: Այգիները գտնւում են Զէյթունի հարաւ-արևելեան և հարաւ-արևմտեան կողմերը՝ գետակի երկու եզերքների ընդարձակ ձորահովտի մէջ: Խաղողը, բուսել կամ չամիչը գրաստներով փոխադրում են Ալբիստանի և Կոկիսոնի թիւրքական գիւղերը՝ փոխանակելու ցորենի, գարու և այլ հացաբոյսերի հետ, և կամ երբեմն էլ թիւրք գիւղացիները Զէյթուն են բերում իրանց հացաբոյսերը՝ փոխանակելու համար չամիչի հետ: Այս պարագան կախուած է լինում տարուայ մէջ փոխանակելի բերքերի առաւել կամ նուազ առատութիւնից: Խաղողից պատրաստում են բուսկ և մի քանի տեսակ անուշեմե: Զէյթունի խաղողը մինչև տասն և հինգ տեսակի է հասնում և նշանաւոր է չրջակայ գաւառների մէջ:

Զրկուած արուեստական խնամքներէց, սակայն չնորհով բարեբեր հողի և յարմար կլիմայի՝ նրանք քաղցր են և իրանց տեսակի մէջ ընտիր։ Խաղողի ընդհանրապէս սև տեսակից պատրաստում են մեծ քանակութեամբ չամիչ, իսկ ջրալից տեսակներէից գինի և օղի։ 8—10 տարի սրանից առաջ, երբ դեռ ևս Ֆրանսիայում հաստատուած չէր ժամանակակից մաքսային դրութիւնը, մասնաւոր վաճառականներ մեծաքանակ չամիչ էին արտահանում Մարսէյլ, և այդ պատճառով չամիչի արժէքը անհամեմատ աւելի բարձր էր։

Քաղաքի արևելեան կողմը 3 մղոն հեռի, տարածւում է բաւական ընդարձակ մի դաշտագետին՝ Իլիջա-Նազը անունով, որ ձգւում է մինչև Զինանի եզերքը և պատկանում է Բօչ-Բայրիի և Վերի-Թաղի մի քանի աղաներին։ Յորենի մշակութեան համար այս փոքրիկ դաշտը միայն ունի Զէյթունը, Դաշտի մէջտեղը բղխում են ծծմբային երկու տաք աղբիւրներ, ուր հեռաւոր վայրերից հիւանդներ են այցելում բժշկութեան համար։ Ենզը-ի հարաւային մասը՝ Ալաբաթի սահմանների մօտ՝ անուանում է Շէհէրլիֆ, որի մասին գէյթունցիները աւանդաբար պատմում են, իբր Զէյթունի կազմութիւնից շատ առաջ այդտեղ հաստատուած էր մի մեծ քաղաք, որ օտար թըշնամիներից այրուել և աւերակ է դարձել։ Ներկայումս կատարուած պեղումներից երևան են գալիս պարիսպներ, տաշուած ու յղկուած քարէ մեծ սիւներ, զանազան ձևերով քանդակուած քարեր և այլն։ Յայտնի չեղաւ ինձ, թէ ինչ ժամանակի կամ ազգի էին պատկանում։ Հաւանական է, որ XII-րդ դարում յիշատակուած Անե-ն *) հաստատուած լինի այստեղ և կամ Ֆէնք գիւղի մօտերը։

Շրջապատող տնտեսական հանգամանքների չնորհով մինչև վերջին տարիներս գէյթունցին ապրում էր նահապետական այնպիսի դրութեամբ, ինչպէս դարեր առաջ, տակաւին դրամի գործունէութիւնը չընդհանրացած՝ ապրում էին հին ժողովուրդները։ Մինչև մօտաւորապէս քսան տարի առաջ Զէյթունում աննշան կերպով գոյութիւն ունէին դրամն ու նրա շրջաբերութիւնը։ Երկաթն ու չամիչը կազմում էին երկրի գլխաւոր արդիւնաբերութիւնը։ Իսկ վերջին տարիներս երկաթի հանքերը անգործածելի լինելով, արտադրելի էին միայն խաղողն ու չամիչը, որոնք, ինչպէս վերև բացատրուած է, փոխանակելով հարևան գիւղերի միւս արդիւնաբերութեան հետ, գէյթունցիները հայթայթում էին իրանց կեանքի պէտքերը։

Հ.

*)—Տե՛ս «Միտանի» 64 և 196 երեսները։